

Tüzelőberendezések a Balatonakali szőlőhegyeken

A szőlőhegyi kultúrtáj hasznosításának változásai

”Juhfark”

Tartalom

PROBLÉMAFELVETÉS	1
A KUTATÁS MÓDSZEREI ÉS FORRÁSAI.....	2
A KUTATÁS TEREPE, A JELENSÉG TÖRTÉNETI-TÁRSADALMI KONTEXTUSA	3
A SZŐLŐHEGY HASZNOSÍTÁSÁNAK KÜLÖNFÉLE TÍPUSAI	8
A használat hagyományos módjai	8
A „szerelemből” történő szőlőművelés	10
Újonnan rakott cserépkályha a szőlőhegyen.....	13
A turizmusipar kiszolgálói	16
„Szőlőhegyi zimmer frei”	17
<i>Borozó a szőlőhegyen</i>	18
Nyarlók a szőlőhegyen	19
Pusztuló értékeink nyomában	19
„Második otthon” a hegytetőn.....	22
ÖSSZEGZÉS	24
FELHASZNÁLT IRODALOM	26
FELHASZNÁLT FORRÁSOK	31
FÉNYKÉPMELLÉKLET	32

Problémafelvetés

„Kúpok fénylő orommal, szőlőhegyek zölden ragyogva, erdők fekete foltjai, zöld mezők, arany vetések, száz falu, ezer hegyi hajlék...”¹ – írja Eötvös Károly *Balatoni utazás* című művében, a győri gerincről gyönyörködve a balatoni tájban.

Ez, az ezer hegyi hajlékkal „díszített” táj, melyért Eötvös úgy lelkesedett, manapság is – legalábbis távolról – hasonló képet mutat, mint neves íróink korában, másfélszáz évvel ezelőtt. Közelebb érve a hegyekhez az épületek sokszínűsége tárul elénk, amihez nem csak a hagyományos építmények számos típusa, hanem a szőlőműveléshez nem kötődő épületek egyre nagyobb száma is hozzájárul.

Dolgozatomban célom, hogy a Balatonakali² felett magasodó *Fenye* és *Les-hegyek* építményeit³ és az azokat létrehozó, eltérő motivációkkal bíró szőlőhegyi tulajdonosokat bemutassam, és a jelenséget értelmezzem, aminek során az egyes épületekben lévő *tüzelőberendezések* vizsgálatára kiemelt figyelmet fordítok.

De egyáltalán megismerhetők, megérthetők-e bizonyos értékrendek azok tárgyainak elemzése útján?

„A tárgyak kulturális gyakorlatunk megszilárdult formái, mivel bennük a gondolkodásmódok, az értékhorizontok és a használati módok válnak hallhatatlanná”⁴ – véli Wolfgang Kaschuba, ami alapján elmondhatjuk, hogy egyes tárgyak, függetlenül attól, hogy a jelenben használatban vannak-e, vagy sem, egykori használójukról (vagy az alkotóról) sokat elárulnak. Így képes egy-egy tárgy egész életmód mintákat reprezentálni, mint reményeink szerint esetünkben a tüzelőberendezések is.

¹ Eötvös 1982. 385.

² Balatonakali közvetlenül a tó partjára simuló, az 1960-as évekig egyutcás *útifalu*, mely 1807-től az államosításig a Piarista rend tulajdonát képezte, amely komoly hatást gyakorolt a falu életére.

A településen élő családok életében a szőlőművelés és bortermelés annak szabad jogállása miatt régtől fogva óriási jelentőséggel bírt.

A Balaton-partnak az 1960-as évek elején történő üdülőterületté nyilvánításával indult meg Balatonakaliban a két nyaralótelep kialakulása. A település arculatát megváltoztató folyamatok, az állattartásra vonatkozó tiltások, a növekvő számú állandó lakosság számára épült új falurész kialakítása, az utak portalánítása, a vezetékes ivóvízrendszer elkészülte, stb. hatására az egyutcás agrártelepülésből szolgáltató jellegű üdülőtelepülés vált.

³ Jelen dolgozatban nem tértem ki a főként a hegylábi részeken található hobbi telek jellegű, zártkerti területekre, ahol a legkülönbözőbb anyagokból a legkülönbözőbb formájú víkendházakat emelték, melyek bár a jelenség részei, de mivel szinte kizárólag nyári időszakban használatosak (ezáltal tüzelőberendezésük a legtöbb esetben nincsen) így ilyen megközelítésben kevésbé vizsgálhatók. Természetesen a dolgozat folytatására törekszem, így remélhetőleg a jövőben – egy más megközelítést alkalmazva – már ezeket az épületeket is vizsgálat alá vonhatom.

⁴ Kaschuba 2004. 191.

A tüzelőberendezések kutatása révén, melynek fontosságáról Kós Károly is megemlékezik,⁵ úgy gondolom, hogy jól számba vehetők a különböző rendeltetésű szőlőbeli hajlékok, s egyben rávilágíthatunk a szőlőhegyi kultúrtáj hasznosításának változásaira.

A tüzelőberendezésekről folytatott kutatás és gondolkodás egyike a néprajz kiaknázhatatlan, kimeríthetetlen területeinek, annak fontossága és sokrétű szerepe okán. Úgy gondolom, – pont azért, amit Kós Károly állít – hogy egy ilyen, klasszikus néprajzi téma a megfelelő kontextusba helyezve napjainkban is szolgáltatathat a néprajzkutatás számára új adatokkal.

A kutatás módszerei és forrásai

Néprajzi érdeklődésem nagyban köszönhető annak, hogy a Balaton-felvidéken felnőve, annak szőlőhegyein barangolva, máskor szüreteken részt véve ismerkedhettem a szőlőművelés-borkészítés kultúrájával, melynek építészeti vonatkozásai már a kezdetektől felkeltették figyelmemet.

A településhez tartozó, illetve a Balaton-felvidék egyéb szőlőhegyeinek présházaiban, rompincéiben található különféle tüzelőberendezések „felfedezése” kapcsán fogalmazódott meg bennem a kérdés, hogy a még fellelhető hagyományos formák – melyek még a műemlék lakóházakból is teljesen eltűntek – miként élnek a megváltozott igények szerint épült új épületek formáival párhuzamosan?

Ugyan már korábban is készítettem több interjút balatonakali présházak tulajdonosaival, de a jelen kutatáshoz szükségét éreztem célirányos, a tüzelőberendezésekre is fókuszáló interjúk készítésének, amibe már olyan „beszélgető társakat” is bevontam, akik szőlőbeli hajlékaikat, nyaralóként, vagy lakóépületként használják.

A kutatás során öt adatközlővel készítettem strukturált mélyinterjút, amelyeket számos villáminterjú, pincénél, borfejtés közben történő beszélgetés egészített ki.

Elsősorban a Balaton-felvidék szőlőhegyi népi építészetének legfőbb kutatójának, Vajkai Aurélnak munkáiból tájékozódtam, a tüzelőberendezések kapcsán pedig Sabján Tibor eredményei voltak számomra irányadók.

⁵ Kós 1972. 134.

Szükségét éreztem annak, hogy tanulmányozzam a Laczkó Dezső Múzeumban Vajkai Aurél gyűjtéseit és kézíratait, illetve a Szabadtéri Néprajzi Múzeum Népi Építészeti Gyűjteményét, ahol fellelhetőek Vargha László a balatonakali szőlőhegyekre vonatkozó kutatásai.

A kutatás terepe, a jelenség történeti-társadalmi kontextusa

Balatonakali a Balaton partján, a térség központi településétől, Balatonfüredtől 15 km-re nyugatra fekvő település,⁶ melynek bortermő területei a Balatonfüred-Csopaki borvidék részét képezik. A vizsgált szőlőhegyek a községtől 1,5-2 km-re észak-keletre fekszenek. A 300 méter magasságú, a tó partvonalával nagyjából párhuzamos kelet-nyugati irányú dombok déli lejtői évszázadok óta a szőlőművelés színterei.(1-2. kép)

A településhez közelebb eső *Fenye-hegyre* a faluból két út – melyek aztán a szőlőhegyi gyakorlatnak megfelelően szerteágaznak – vezet, melyek közül az egyik nemrégiben kapott aszfaltburkolást, illetve a 71-es számú balatoni főútra is kivezetést nyert. A keletebbre fekvő *Les-hegyet* a *Fenyéről* átvezető meglehetősen rossz minőségű út mellett egy már korábban – a kilencvenes években – aszfaltburkolást kapott útról lehet megközelíteni, ami a főútról vezet a szőlőhegy területére.

Az aszfaltos út, az áramszolgáltatás, vagy esetenként a vezetékes víz megléte, – vagy hiánya – fontos szempontok a keletről Aszófővel „kitáguló”⁷ Balaton-felvidéki szőlőhegyek életében. A dolgozatban a vizsgált szőlőhegyek kapcsán erre a kérdésre még alább kitérek, de példának okán az Akalival szomszédos Dörgicséhez tartozó *Agyaglik* dülő déli része a mostoha közlekedési viszonyok, víz és áramszolgáltatási hiánya miatt nem számít vonzónak a nyaralni vágyók körében, így az „elzártsága” miatt napjainkig megőrizte hagyományos szőlőhegyi jellegét.

⁶ A Valuch Tibor által ismertetett kategóriák szerint Balatonakali község egészen 1980-ig aprófalunak számított, mivel lakossága addig 500 fő alatt volt. Az elnéptelenedéstől a Piarista uradalom által biztosított munkalehetőség miatt még a legkritikusabb időszakokban sem kellett tartani. Valuch 2011. 69. Lichtneckert 2010. 363.

⁷ Kenesétől Füredig a települések és a szőlőhegyek (illetve a Balaton és a hegyek) a köztük lévő relatíve kis távolság miatt gyakorlatilag összenőttek, a települések utcahálózatába, de gyakran belterületébe olvasztva így az egykor különálló szőlőhegyeket. Például említhető Balatonkenese, Csopak, vagy épp Balatonfüred is.

Általánosságban azonban elmondható: a *filoxéra* 1880-as évek végi pusztítása óta a hegyvidéki szőlőterületek folyamatos csökkenése figyelhető meg a Balaton-felvidéken.⁸ A szőlőgyökértetű pusztítása miatt éppenséggel a legjobb adottsággal (a dombok felső részei) rendelkező területek váltak parlaggá. „*A hegyi szőlők újabb csökkenésében közrejátszott az is, hogy a filoxéra után a peronoszpóra is betört az országba, és szükségessé vált a szőlő rendszeres permetezése. A magasabb fekvésű, meredekebb oldalak művelésétől a permetezéshez szükséges víz beszerzésének és szállításának nehézségei is visszatartották a szőlőművelőket.*”⁹

Ezek a helyek a szőlőkultúra nyomait őrzik az azóta beerdősült, nagy kiterjedésű, egykor a talaj stabilitását szolgáló kőből emelt támrendszerek, illetve az elpusztult pincék romjai.¹⁰ (3. kép)

A filoxéravész¹¹ időszaka egybeesett a Balaton-felvidék, illetve a Bakony déli előterének a túlnépesedésével. A megélhetését veszített családok kivándorlását ugyan nem a szőlők pusztulása váltotta ki, de a főként Amerikát célzó migrációt felerősítette.¹²

A szőlők – melyek a Balaton-felvidéken jellemző módon a néhány egyházi nagybirtokot kivéve paraszti kézen voltak¹³ – jelentették a megélhetés fő forrását, a gabonatermesztés a táji adottságok miatt nem számított jövedelmezőnek, ráadásul a halászat joga sem járt alanyi jogon a környék népe számára, sőt, a század végén megtörtént az ágazat nagyüzemi bérletbe vétele.¹⁴

A balatoni társadalom hangulatára az elkeseredettség, az apátia volt a jellemző.¹⁵

A gondokra sürgetően megoldást kellett találni, különben – Keöd József kissé nyers, ám lényegre törő szavaival élve – a „*80 ezernyi lakosság zöme koldusbotot vehet kezébe, s kivándorolhat Boszniába kecskepásztornak.*”¹⁶

⁸ Lichtneckert András a borvidék történetéről írott könyvében beszámol az egyes településekhez tartozó szőlőterületek nagyságáról, Akali esetében a következőket adatokat szerepelteti munkájában: 1873-ban 80 kat. hold, 1895-ben a filoxéra hatását érezhetjük, hiszen csupán 51 kat. hold. 1935-ben már 68 kat. hold, 1949-ben 99 kat. hold, 1966-ban 200 kat. hold, 1987-ben 297 kat. hold. 2001-ben 115 hektár szőlő volt az Akalihoz tartozó termőterületeken. Lichtneckert 2010. 365. 395.

⁹ Lapos 1988. 19.

¹⁰ Lásd még: Pákay -Sági 1971. 107.

¹¹ A filoxéra következményeiről lásd még: Csoma 1985. 733-757. Schleicher 2011. 108.

¹² H. Csukás 1984 24.

¹³ Jankó János a Balaton-melléki lakosságról írt munkájában hangsúlyozza, hogy az északi parton tulajdonképpen mindenki foglalkozik szőlőműveléssel. Kiemeli azt, hogy a szőlőművelés az egyetlen olyan gazdasági ág, mely a környék népét szegény sorsában kárpótolja. Jankó 2010. 237. 252.

¹⁴ Schleicher 2011. 108.

¹⁵ Lichtneckert 2008. 232.

¹⁶ Lichtneckert 2010. 309.

A Veszprémi Független Hírlap újságírója, bizonyos Kompolthy Tivadar 1885-ben publikált cikkében előremutatott a balatoni nyaralókultúra kibontakozása és egyben a helyi társadalom életmódjának, megélhetésének változása felé, hiszen szerinte előfordulhat, hogy a Balatonparti nép előbb-utóbb az idegenforgalomból fog megélni.¹⁷

A kialakult helyzetnek az első szőlőrekonstrukciónak nevezett folyamat vetett véget, melynek során amerikai szőlővessző telepek létesültek, melyek az egész régiót ellátták a filoxérának és egyéb kártevőknek ellenálló szőlőalanyokkal, emellett munkaalkalmat – forgatás, telepítés, oltás – biztosítottak a környékelieknek.¹⁸

A filoxéra elleni küzdelem a szőlőművelés korszerű módszereinek, eszközeinek (rendszeres permetezés, metszőolló, oltókés) a fokozatos terjedésével járt együtt, ami a borok minőségi javulását eredményezte.

A szőlőrekonstrukció korszakának végére kijelenthető, hogy a borvidék lakossága kilábalta a filoxéra által előidézett válságos helyzetből, s 1908-ból már olyan hírekről szólnak a beszámolók, hogy az emberek majdhogynem belefulladásra készültek.¹⁹

Ez a dátum egybeesik egy másik fontos eseménnyel, hiszen a Balaton északi partján az oda 1909-ben elért vasútvonal hozta meg végül a döntő változásokat a falvak életében. Kezdetben a vasúttól ugyan egészen mást reméltek az itt élők, mint ami végül megvalósult, hiszen elsősorban azt várták, hogy a térséget a vasúti összeköttetés révén sikerül bekapcsolni az intenzív, széleskörű borkereskedelembe, ami részben meg is valósult.²⁰

Ám ennél jelentősebb változásokat is eredményezett a vasút kiépítése: lehetővé tette, hogy egyre több üdülni vágyó keresse fel az északi part kisebb-nagyobb településeit, a kipusztult szőlőhegyek pedig ideális területnek tűnhettek a nyaralni vágyó vendégek számára nyaralóik felépítéséhez, s egyúttal számos, szőlőterületeiben megfogyatkozott őslakos felismerhette az idegenforgalomban rejlő jövedelemszerzés lehetőségét.²¹

¹⁷Lichtneckert 2010. 309.

¹⁸Rácz 2006. 41.

¹⁹Lichtneckert 2010. 313.

²⁰„Filoxéravész kitörésétől kezdve a vasút terve szorosan kapcsolódott a Balaton-felvidéki nép nyomorának enyhítését célzó javaslatokhoz és követelésekhez.” Kredics - Lichtneckert 1995. 488.

²¹Tömören összegezve a filoxéra pusztítása, a vasút megjelenése, és a nyaralók térnyerése közti összefüggést, elmondhatjuk, hogy több szőlőhegy – például Ábrahámhegy, Révfülöp, Balatonalmádi – e folyamat révén népesült be s vált önálló településsé. A Keszthely környéki szőlőhegyi települések kialakulásában más folyamatok is közre játszottak, illetve maga a jelenség is régebbi keletű.

A két világháború között a legtöbb szőlősgazda saját vadlány teleppel rendelkezett, és az oltványokat is igyekeztek maguk előállítani. A szaporítóanyag készítésének gyakorlata a napszámosok megélhetésének egyik fő formájává vált.²²

Az államosításig Balatonakaliban a mintagazdaságnak számító, minőségi borokat készítő helyi birtokos Piarista uradalom közvetítette a helyi szőlősgazdák felé a korszerű szőlészeti, borászati ismereteket, illetve a község lakosságának döntő része az uradalom kötelékében dolgozott.²³

Az uradalom állandó munkaerő szükséglete révén nagyszámú idénymunkás érkezett a faluba, kiknek jó része le is telepedett a településen.²⁴

A második világháború és az azt követő időkre jellemző volt, hogy az események áldozatává váltak a szőlészeti-borászati munkaeszközök, esetenként az épületek is.²⁵

A háborút követően a fejlesztések, felújítások a – szocialista mezőgazdaság szellemének megfelelően – nagyüzemi, sík, egykor szántóföldi területeket érintették, a szőlőhegyekre a parlagok, a felhagyott gazos szőlők, a gazda nélkül maradt prэшázak voltak a jellemzők.²⁶

Sokat ártott a Balaton-felvidék hagyományos szőlőművelésének az a tény, hogy a szőlő területe ötszörös szántóföldi területnek felelt meg.²⁷ A beszolgáltatási árak a termelési költségek alatt voltak, így a szőlőtermelés nemhogy hasznot nem hozott, de még ráfizetéses is volt.²⁸

A kulákoktól kikényszerített, de más birtokosi rétegeknél is erőltetett földfelajánlások elfogadása után az államnak kellett gondoskodnia a szőlők megmunkáltatásáról, de kezdetben erre nem állt rendelkezésre elegendő mennyiségű munkaerő.²⁹

A balatonakali szőlőhegyeken szőlőterülettel bíró családok – és ide érthetjük a más településeken élő (extraneus) szőlősgazdákat is – több esetben felhagytak a műveléssel, aminek gyakran az is oka volt, hogy a családok fiatalabb generációi – a megélhetés más

²² Lichtneckert 2010. 318.

²³ Fontosnak vélem megjegyezni, hogy a Piarista uradalomnak a szőlőhegyeken egyáltalán nem, hanem a településhez közelebb eső határrészein voltak területeik.

²⁴ A Piaristák már a 19. századtól kezdődően előnyben részesítették a katolikus munkaerőt, mellyel szép lassan a klasszikusan protestáns község lakossága katolikus többségűvé vált.

²⁵ Lichtneckert András idézi a hegyközségi tanács titkárát. Lichtneckert 2010. 343.

²⁶ Laposa 1988. 19.

²⁷ Lichtneckert 2010. 338.

²⁸ Laposa 1988. 32.

²⁹ A helyi állami gazdaságba főként Vas és Zala megyéből érkező munkásoknak – akiknek jó része le is telepedett a faluban – főleg eleinte, érthetően nem volt lehetősége a szőlőbeli építmények vásárlására.

formáit voltak kénytelenek választani – városokba költöztek és új életmódot (gyárban dolgoztak, iparosnak álltak) követték.³⁰

Ez a jelenség az 1960-as évek elején érte el „tetőpontját”. A korszakban terepmunkát végző néprajzkutatók³¹ számtalan elhagyott szőlővel, rommá vált, vagy épp azzá váló présházzal, nyitott ajtajú pincével találkoztak.

Később, a Kádár-korszak konszolidációs politikájának időszakában,³² mikor a balatoni üdülőkultúra aranykorát élte, s egyre-másra születtek a tóparti települések – így Balatonakali – nyaralótelepei, a szőlőhegyek nyugalma, természet közelsége is magára vonta a nyaralni vágyók figyelmét.

A „polgárjogok nélküli polgárosodás korszakában”³³ személyi földvásárlásra nyílt lehetőség a zártkertbe vont szőlőhegyi területeken is.³⁴

A szőlőművelésre – vagy egyéb mezőgazdasági célra – már nem használt, az őslakosok számára feleslegessé vált területeket így értékesíteni tudták az egykori tulajdonosok, a nyaralni vágyók pedig ennek révén olcsó telekhez, épülethez jutottak.³⁵

A szőlőhegyeken új értékrendek képviselői jelentek meg, akik ugyanarra a térre a korábban megszokottól eltérően tekintettek, új formákat, új épületeket honosítottak meg.

Egyfelől a korábbiaktól eltérő változatok jelennek meg a hegybéli épületek állományában, másfelől tanúi lehetünk a hagyományos építmények funkcióváltásának is,³⁶ ami főként a nyaralás által támasztott igényekkel hozható összefüggésbe.³⁷

Az épületek változatosságát növeli, hogy a 19. század végétől a Balaton-felvidéken egyre többen költöztek ki a szőlőhegyekre állandó lakosként, ezért a hajlékokat télen-nyáron lakható otthonná alakították.³⁸

Az eddig elmondottak mellett természetesen a Balatonakali felett magasodó *Fenye* és *Les-hegyek* szőlőtermő területeit sűrűn befedik a rendeltetésszerűen – helybeliek, vagy

³⁰ Illyés Gyula az Akali szőlőhegyeket járva *Kháron ladikján* című művében így ír a jelenségről: „...- *Az is üres. Az is üres. Az is. Az is. Nagy ritkán megáll. - Az jövőre lesz üres. De az is üres. Az is; az is; az is. huszonnyolcból huszonhat...*” Illyés 1982. 128.

³¹ Vajkai Aurél, Vargha László

³² Valuch 2001. 17.

³³ Valuch 2001. 17.

³⁴ Laposa 1988. 33-34.

³⁵ A folyamat gyakorlatilag azóta is tart, azzal a különbséggel, hogy a kommunizmus időszakában jellemző „kispénzüeket” a rendszerváltás óta teljesen felváltották a jómódú, gyakran külföldi nyaralótulajdonosok, csakúgy, mint a part menti nyaralótelepeken.

³⁶ A szőlőbéli épületek hasznosításáról és az ebben beálló változásról lásd. Schildmayer 1997. 311-18

³⁷ Hasonló folyamatról Dám László számol be az alföldi szőlőspajták kapcsán. Dám 1992. 210.

³⁸ Vajkai 1958. 10.

bebírók³⁹ által – használt prэшázak⁴⁰ különféle változatai, melyeket Vajkai Aurél határozott meg.⁴¹

Az elkövetkezőkben az előzőkben bemutatott folyamatok hatására átalakult szőlőhegyi kultúrtáj minél alaposabb bemutatására teszek kísérletet a felvázolt módszerek által.

A szőlőhegy hasznosításának különféle típusai

A használat hagyományos módjai

Mielőtt egy konkrét példán – melynek fontos eleme a prэшáz épen maradt *szemes kályhája* – ismertetném a szőlőhegy hasznosításának egyik módját, szükségét érzem annak, hogy a tüzelőberendezések alábbi típusáról részletesebben is szóljak.

A magyar népi cserépkályha kutatás meglehetősen nagy szakirodalmat halmozott fel. Több jeles kutatónk foglalkozott a népi kályhák középkori előzményeivel,⁴² azok a parasztság körében történő elterjedésével,⁴³ majd végül a paraszti lakáskultúrában betöltött szerepével.⁴⁴ Mindenekelőtt álljon itt Sabján Tibor, majd Dám László meghatározása a kályháról, miszerint: „*a cserépkályha zárt tűzterű, csempékkel borított tüzelőberendezés*”⁴⁵ – írja Sabján, „*melynek elsődleges funkciója a fűtés. A kemencénél fejlettebb, gazdaságosabban használható fűtőberendezés, amely a magyar nyelvterületen mindig kívülről (konyhából) fűtött szobai tűzhely.*”⁴⁶

A cserépkályhák a gótika korában – 13-14. században – kezdtek el szélesebb körben elterjedni, melynek egyik legfontosabb központja a korabeli Magyarország volt. A korban a

³⁹ Így nevezik a nem helybeli – extraneus – szőlőtulajdonosokat.

⁴⁰ A *prэшázat* és a *pincét* a helyi gyakorlatnak megfelelően párhuzamosan, mintegy egymás szinonimájaként használom.

⁴¹ Vajkai alapvetően két nagy típust különít el, az egyszintű, illetve a kétszintű prэшáztípust. Az egyszintű típuson belül megkülönböztet egy-, két-, - három, illetőleg négyosztatú épületet. A kétszintes prэшázakat nem jellemzi nagyfokú alaprajzi eltérés, a szoba és prэшáz vagy konyha mellé esetenként istálló is tartozik. Vajkai 1966. 181.

⁴² pl.: Sabján 1997. 125-140., Rainer 1997. 93-110.

⁴³ pl.: Barabás - Gilyén 2004. 86.

⁴⁴ pl.: Kós Károly 1972, Szöcsné Gazda Enikő 2010., Sabján Tibor 2008.

⁴⁵ Sabján 2008. 9.

⁴⁶ Dám 1992. 104.

rangosabb társadalmi rétegek otthonait díszítették és szolgálták a különféle kályhatípusok. „Az Anjou kori Budán és Visegrádon már az összes csempetípus előfordult.”⁴⁷

Személyesen is meggyőződhettem arról, hogy középkori várainkban jellemző volt a kályhák használata, hiszen a csobánci vár omladékában több reneszánsz kályhatöredéket találtam. (4. kép)

Számos, Veszprém megyei későközépkori falufeltáró ásatás – Vilonya, Külsővat, Csepely, stb. – tanúskodik a különféle kályhatípusok, főként a szemes kályha egyre szélesebb körű használatáról, melyek ekkor még általában a falvak kisnemeseinek házaiban fordultak elő.⁴⁸

Sabján Tibor a Balaton-felvidéki tüzelőberendezések kialakulásának régészeti előzményeiről írt dolgozatában olvashatjuk, hogy – és itt Akali térségét hozza példának – a népi cserépkályhák, illetve azok pártázatának középkori eredete kimutatható.⁴⁹

„A nyugati füstöskonyhás ház területén a füstmentes, kályhával fűtött lakórész a 17. században jelent meg a paraszti gyakorlatban s a 18. század végére válik általánossá.”⁵⁰ A cserépkályhák használata a 19-20. században elsősorban a Dunántúlon és Észak-Magyarország parasztszobáiban fordult elő.⁵¹

Egyik adatközlőm⁵² elmondása szerint néhány akali ház szobájában még az 1950-es években is a *zöldszemes kályha* adta a meleget, ám ez, a 19. század folyamán a Balaton-felvidéki parasztházakra oly jellemző fűtőalkalmatosság lassan kiszorult a használatból.

A kályhák egykori általános meglétét bizonyítja az is, hogy a településen történő közműépítések során a földhalmok közt számos kályhacsempe töredékre bukkanhat a figyelmes szemlélő.

A kályhaszemek, kályhacsempék egyszerűbb kivitelei máz nélküliek – így vörös színűek – voltak, ám ilyen típusú cserépkályhát már Jankó János sem talált az 1890-es években folytatott balatoni terepkutatásai során.⁵³ Azt nem állítjuk, hogy e máz nélküli változatok valamiféle ősiséget képviseltek (bár kialakulásuk nyilván korábbi, mint a mázzal ellátottaké) volna, hiszen már a későközépkor során is egymás mellett élt a mázas és máz nélküli változat,⁵⁴ egyszerűen megállapíthatjuk, hogy használatuk kiment a divatból.

⁴⁷ Sabján 2008. 15.

⁴⁸ Rainer 1997. 93-110.

⁴⁹ Sabján 1997. 128.

⁵⁰ Dám 1992. 114.

⁵¹ „Az Alföld egykor gazdag kályhássága a 18-19. századra teljesen visszaszorult.” Sabján Tibor 2008. 28.

⁵² H. K.-né. Adatközlőim többségének monogramját anonimitásuk megőrzése miatt nem oldom fel.

⁵³ Jankó 2010.

⁵⁴ Kézenfekvő példa erre a Csobáncról előkerült töredékek zöld színe.

Jankónál olvashatjuk, hogy a Balaton-felvidéki kályhák hagyományosan zöld – az egyszerű és olcsó színek keverése miatt – újabban (a 19. század végén) ritkán sárga színűek.⁵⁵

Sabján Tibor a cserépkályhák három fő típusát⁵⁶ különbözteti meg, a szemes, – a *táblás*, illetve a csempekályhákat. Dolgozatomban bővebben a szemes, illetve a táblás kályha változatokról lesz szó.

Mára a településen tudomásom szerint egyetlen eredeti népi cserépkályha maradt, bár azt is romjaiból építettek újjá a tájház tulajdonosai.⁵⁷

A cserépkályhák használatával kapcsolatban Filep Antal akként vélekedik, hogy az I. világháború után már egyáltalán nem építettek kályhákat, főként a hagyományos tüzelőanyagok visszaszorulása, illetve a kőszén (mellyel a kályhákat nem lehetett fűteni) elterjedése miatt.⁵⁸ Ez a folyamat elősegítette az új tüzelőtípus – a takaréktűzhelyek – elterjedését, amely végül teljesen kiszorította a cserépkályhákat a parasztok szobáiból.

A „szerelemből” történő szőlőművelés

A *Les-hegy* nyugati oldalán egy kisméretű, – a „*fehér kő vidékének*”⁵⁹ megfelelően – mészkőből épült, féltetős, nádfedeles pince bújt meg az idő és a takaréktűzhelyek „vasfoga elől”. (5-6. kép) A prэшáz jelentőségét ugyanis épen maradt *szemes kályhája* adja, ami egyedülállóvá teszi a Balatonakalihoz tartozó szőlőhegyeken.

Viski Károly a Balaton-felvidék építészetéről írt munkájában a prэшázak kapcsán megjegyzi, hogy rendszerint valamiféle tűzhely is van bennük.⁶⁰

Vajkai Aurél terepkutatásai idején (1950-70-es évek) ezek közül a tüzelőberendezések közül még jóval több cserépkályhát lehetett megfigyelni a Balaton-felvidéki szőlőhegyeken, bár az 1948-ban publikált, illetve az 1956-os tanulmányában megjegyzi, hogy a legtöbb helyen már csupán töredékeik fellelhetők.⁶¹ „*A falusi műveltségjavak idővel kikopva a mindennapi használatból a szőlőhegyek pincéibe vándorolnak*” (s mintegy másodlagos

⁵⁵ Jankó 2010. 210.

⁵⁶ E három fő formán belül több típust különböztet meg.

⁵⁷ Lengyel Ágnes és Limbacher Gábor néprajzos házaspár hozta létre a falu főterén álló és 2004 óta működő *Térségi muzeális gyűjteményt*. A kályha rekonstrukciójában segítségükre voltak az épület korábbi tulajdonosai, illetve a cserép, - pontosabban csempekályháról készült fényképfelvételek.

⁵⁸ Filep 1980. 6-9.

⁵⁹ Jankó János szerint a nép így nevezte Kenesétől Akaliig a jellemzően mészköves vidéket. Jankó 2010. 255.

⁶⁰ Viski 1926.

⁶¹ Vajkai 1948. 60., 1956. 80.

felhasználásban) – hangsúlyozza Vajkai Aurél,⁶² ahol, mint esetünkben láthatjuk, a tüzelőberendezések a települések házaiból már rég eltűnt típusai is megtalálhatók.

*„A cserépkályha történetének legnagyobb múltjára a szemes kályha tekinthet vissza. Egyes edény formájú csempéit a kezdetektől a 20. századig használták.”*⁶³

Olcsóságuk és öblösödő formájukból következően jó hőleadó képességük tette őket vonzóvá, így népi cserépkályháink között a szemes kályhák voltak a legelterjedtebbek.⁶⁴

Jankó tanulmányában beszámol róla, hogy a térségben a szemes kályhát előszeretettel nevezték *„kupás kálhának”* is.

Az egykor *kisdörgicsei* Kovács család pincéjét jelenleg a szintén Kovács nevezetű leszármazottak használják, az épülethez tartozó, nagyjából negyedhektárnyi szőlő feldolgozására, illetve a bor tárolására. A „T” alaprajzú prэшáz beosztása a következő: a nádfedésű fétető alatt található lepadlásolt prэшázra és szobára merőlegesen helyezkedik el a földdel takart, kőből kirakott dongaboltozatos pince. Adatközlőm⁶⁵ elmondása szerint a jelenleg prэшázként használt helyiség korábban, – mikor még nagyszülei használták a pincét – istállóként funkcionált, prэшázul a pince első része szolgált.

Az épületbe lépve a 6x3 méteres prэшázban találjuk magunkat, innen nyílik a 4x3 méteres szoba, illetve a 12 méter hosszúságú pince.

A prэшázban kapott helyet a *szabadkéményes tűzhely*, tulajdonképpen a szobát és prэшázat elválasztó falba építve.⁶⁶ A szabadkémény kiképzése, elhelyezkedéséből fakadóan eltér a szokványos – sarokba rakott – formától. Ez esetben a prэшáz tüzelőhelye gyakorlatilag egy nagyméretű, téglalap alakú „üreg” a falban, amit a helyiség felőli oldalon meszeletlenül hagyott gerenda – mintegy szemöldökfa – stabilizál. A szemöldökfán az 1885-ös évszám olvasható, ami nem feltétlenül hozható összefüggésbe az épület korával. Mindez tehát nem jelenti feltétlenül azt, hogy a prэшáz ilyen „fiatal” volna, amit talán a különös alaprajzi forma⁶⁷ is alátámaszt. (7. kép)

A szabadkémény alatt téglából rakott, meglehetősen magas (kb. 60 cm) kezdetleges *tűzelőpadka* található, melynek „tetején” felül két rövid, párhuzamosan kiképzett padka

⁶² Vajkai 1939. 15.

⁶³ Sabján 2008. 29.

⁶⁴ Sabján 2008. 29.

⁶⁵ K. S.

⁶⁶ A tájegység szabadkéményes konyha/prэшáz – szemes kályhás szoba 1880-as évekbeli klasszikusnak nevezhető beosztásáról Kósa László tesz említést. Kósa 1998. 236.

⁶⁷ Elképzelhető, hogy az épület több ciklusban épült és a földdel fedett boltozatos pincéhez csak később – 1885 – építették hozzá a többi helyiséget. Jelen alaprajzi típus nem páratlan a hegybeli épületek között, ugyan nem sokkal, de találkozhatunk egyéb „T” alaprajzú prэшázal is.

fekszik.⁶⁸ A két párhuzamos padka között lévő kis mélyedésben égett a nyílt tűz, amire vasrács borítást, vagy vasháromlábát tettek, s a vízmelegítés, főzés ezeken folyt.

A takaréktűzhely típusoknál megfigyelhető ferde falkiképzése a tűzpadkának esetünkben is megfigyelhető, ami a tűzhelyhez való könnyebb hozzáférést – jobban elfért a láb – segítette.

Fűtésre később egy kisméretű gömbölyűkályhát is beállítottak a prэшázba, ami a mellékelt fényképen szintén látható.⁶⁹

A szoba konyha felőli falához, szinte a sarokba lett építve a *zöldmázás cserépkályha*. (8. kép)

A szemes kályhák leggyakoribb típusa az alul szögletes, felül kerek – gyakran *vállas kályhának* hívott – változat, melyek közé a tárgyalt kályha is tartozik. A tüzelőberendezést 40 cm magas, téglából épített hasáb alakú, fehérre meszelt lábazatra – Jankó szóhasználatával *póczik*⁷⁰ – építették. Kályhánk a táji típusnak megfelelően padka nélküli, a konyhából történő fűtés végett alsó részének, tehát tűzterének egyik oldalával a falhoz épített *vállas kályha*.⁷¹ A kályha szemeit mindig kötésbe rakták, félcsempényi eltéréssel, ezáltal stabilitást adva az építménynek. Mind a kályha alsó – *fiókos* –, mind a felső – *sütő* – része három sor „szemből” épült, a sarkokon domborműves csempékkel. Az egyes csempék közti részt a füst kiáramlását megakadályozandó agyaggal tapasztották, azaz kifugázták, majd azokat fehérre meszelték.

A kályha további stabilitását a *fiókos* és a *sütő* között lévő középső párkány biztosítja. A felső, kerek kályharész kisebb alapterületű, mint az alsó *fiókos*, illetve a faltól teljesen különálló, mint az minden szemes kályhára jellemző. A felső rész szemeit, a középső párkánnyal megegyező peremkiképzésű felső párkány fogja össze. A kályha tetejét a tulajdonos által *koronának* nevezett párta díszíti.⁷² A felső párkány, illetve az estünkben is megtalálható ritmikusan ismétlődő – stilizált madarakat ábrázoló – csipkézett párta csak a Balaton-felvidékre jellemző tulajdonsága szemes kályháinknak.⁷³

A kályhatípust – nyilván a benne lévő domború csempék után – *szemesmadaras kályhának* mondták a régiek,⁷⁴ és adatközlőm is ezt a kifejezést használta rá. 19. századi

⁶⁸ Az egyszerű tűzhelykiképzés nem egyfajta fejlődési fokot reprezentál, csupán a paraszti egyszerűsítés gyakorlatát tükrözi. A szőlőbeli hajlék nem igényelt esetükben összetettebb tűzhelyt. Sabján 2002. 54.

⁶⁹ Interjúalanyom elmondása szerint főleg a hordók mosásához szükséges víz melegítésére használja alkalom adtán mind a vaskályhát, mind a tüzelőpadkát.

⁷⁰ Jankó 2010. 210.

⁷¹ Mivel a kályhának nem volt a szoba felől ajtónyílása, így a fűtés mellett a kályha tisztítása is a szabadkémény felől történt, amit adatközlőm elmondása szerint hasonlóan a *mászókéményhez*, ez esetben is gyermekkel végeztek. K. S.

⁷² Sabján szerint általában az Őrségben hívják így a pártát. Sabján 2008. 40.

⁷³ Sabján 2008. 40.

⁷⁴ K. S.

kályháink kedvelt díszítése volt a számos formában megjelenő madármotívum. Ennél a kályhánál egy hátraforduló, csőrében talán rozmaringot tartó madár alakja fedezhető fel.

Az épület használatának, funkciójának taglalásakor elmondhatjuk, hogy a prэшáz egyike azoknak az eredeti formájában fennmaradt prэшázaknak, melyet rendszeresen, annak hagyományos céljára – borkészítésre, bortárolásra – használnak.⁷⁵ Az ilyen „szerelemből” történő szőlőműveléssel annak ráfizetése volt miatt – pluszmotiváció nélkül – egyre többen hagynak fel, birtokukat vagy nyaralni vágyóknak, esetleg nagyüzemi szőlőműveléssel foglalkozó gazdáknak adják el.

Kós Károly az erdélyi lakóház tüzelőinek kapcsán jegyzi meg, hogy ha az egyes tüzelőberendezések *„ha nem is tűntek el nyomtalanul, nagy értékváltozáson mentek át, új tartalmat és szerepet kaptak, vagy éppen egyszerű formákká csökevényesedtek.”*⁷⁶

A kályhát interjúalanyom nagyszülei még rendszeresen használták, ám jelenleg nem lehet vele befűteni, mert a csempék között a hézagossá vált fugázás miatt a füst a szobába ömlene.⁷⁷

Magát a prэшázat, de még a szemes kályhát is több ízben meg akarták venni a tulajdonostól, de ő nem hajlandó az épülettől megválni, annak ellenére, hogy fenntartása nehéz, költséges, illetve a kisüzemi szőlőtermelés sem feltétlenül jövedelmező tevékenység napjainkban.

A tulajdonos számára prэшáza felértékelődött, ami közvetlen környezetének, illetve magának az egész hegy képeinek megváltozásával hozható összefüggésbe. A pincét körbeveszik a már évtizedekkel ezelőtt kialakított nyaralóépületek, illetve az elmúlt évek úszómedencés villái. Az épület – és a kályha megtartása – az emlékezés, a hagyományozhoz, az eredetihez való ragaszkodás szimbólumává vált, mely szemlélet megőrzi az utókor számára is a tájra egykor oly jellemző tüzelőberendezés egyik utolsó példányát.

Újonnan rakott cserépkályha a szőlőhegyen

A Balaton-felvidéki szőlőhegyekre történő kiköltözés – és azok folyamatos benépesülése – régóta ismert jelensége a környék népi kultúrájának,⁷⁸ annak ellenére, hogy ezt sokáig hatóságilag tiltották.⁷⁹

⁷⁵ A szőlőművelést, mint hobbit, hasznos időtöltést fogja fel adatközlőm, nem a megélhetését biztosítja.

⁷⁶ Kós 1972. 8.

⁷⁷ Így a fugák újrakenése, sőt a kályha újrarakása is időszerű volna, ami jókora anyagi befektetése miatt nehezen kivitelezhető.

⁷⁸ Erről lásd: Vajkai 1958. 10.

Történeti előzményként a török kori harcokban elpusztult szőlőhegyi falvak – melyeknek templomai romos állapotban ma is ott sorakoznak a szőlőhegyeken⁸⁰ – számítanak, melyeket a földbirtokosok nem telepítették újjá,⁸¹ hiszen így a határukban lévő területek egészét szőlőművelésbe tudták fogni.⁸²

Filep Antaltól tudjuk, hogy a Győr környéki (sukorói) szőlővidék elpusztult szőlőhegyi településeinek szőlőültetvényeit a veszély elmúltával újra művelés alá vonták.⁸³ Feltételezhetjük, hogy a Balaton-felvidék elpusztított falvaiból elmenekült lakosság is visszajárt a szőlőhegyre szőlőjének művelése céljából.

A Balaton-felvidékre jellemző öröklési rend, miszerint csak egy örökös maradhatott a beltelki házban,⁸⁴ sokakat a szőlőhegyre „száműzött”.⁸⁵

Ez azonban főként a Keszthely környéki⁸⁶ szőlőhegyi településekre volt jellemző,⁸⁷ Balatonfüred térségében a szőlőhegyre történő kiköltözés a rendeletek útján történő tiltás (1888-as adat), illetve a közbirtokossági jog alapja, – a belsőségi ház, vagy telek – miatt nem vált tömegessé,⁸⁸ így a Balatonakalihoz tartozó szőlőhegyeken sem élt számottevő népesség.⁸⁹ A kérdést, hogy szabad volt-e a szőlőhegyre történő kiköltözés, vagy sem, Égető Melinda lényegre törően válaszolja meg: ha a földesúr megengedte, akkor igen, ha tiltotta a kiköltözés gyakorlatát, akkor pedig értelemszerűen nem volt rá lehetőség.⁹⁰

A vizsgált család régi vágyát beteljesítve az akkor még romos állapotú préházat vásárolta meg a rendszerváltást követő kárpótlások, földosztások időszakában, amely melletti szőlőt már korábban ők telepítették és művelték.⁹¹

⁷⁹ Lichtneckert 2008. 186.

⁸⁰ Ilyenek például a Káptalan-tótihoz tartozó Sabar, a Balatoncsicsóhoz tartozó Szent Balázs, vagy Herend nevű elpusztult települések templomai.

⁸¹ Néma Sándor a sukorói szőlőhegyek kapcsán pont ellenkező jelenségről számol be, miszerint ott a földesurak bátorították a lakosságot, hogy szőlőművelésbe kezdjenek, így alakultak szórványok, később falvak, a török alatt elpusztult falvak helyén, illetve azok határában, szőlőhegyén. Néma 1994. 132.

⁸² Pákay-Sági 1971. 105.

⁸³ Filep 2002. 175.

⁸⁴ Lichtneckert 2008. 186.

⁸⁵ Lehetséges okként még a földesúri kötelezettségek alóli kibúvást is hozhatjuk. Pákay-Sági 1971. 106. Lásd még: Kovács 1985. 330.

⁸⁶ Cserszegtomaj, Vonyarcvashegy, Gyenesdiás szőlőhegyi települések.

⁸⁷ Égető Melinda a sukorói szőlővidék kapcsán rámutatott arra, hogy az ottani szőlőhegyekre történő kiköltözés jó száz évvel korábbról adatolható, mint a Keszthely környéki szőlőhegyi települések esetében. Égető 1994. 37.

⁸⁸ Lichtneckert 2008. 186.

⁸⁹ Napjainkban is csupán – a bemutatott családdal együtt – négy ilyen családról tudok, tehát jelenleg sem nevezhető tömeges jelenségnek, ami véleményem szerint elsősorban a településtől való viszonylag nagy távolságával (elzártságával, még napjainkban is nehezebb megközelíthetőségével) magyarázható.

⁹⁰ Égető 1994. 39.

⁹¹ A család a szőlészeti-borászati tevékenység mellett egy szőlészeti, borászati szaktanácsadói, rendezvényszervező vállalkozást üzemeltet.

A család célja az volt, hogy a romot eredeti állapotába visszaállítva kezdetben időszakosan, majd „nyugdíjas korunkban állandóan”⁹² lakhatóvá tegyék.

A kétszintes présház felső szintje – a szoba, konyha, istálló – és eredeti szabadkéménye olyannyira romos állapotba került, hogy azokat az alapjukig vissza kellett bontani, így a felépült ház tulajdonképpen egy teljesen új épület, az alsó szinten lévő boltozatos pince kivételével, ami eredeti állapotában maradt fenn.

Az 1996-ban induló és 2000-ben befejeződő építkezés során szerettek volna mindent – a formát, nyílászárókat, tetőt, stb. – az eredeti formájában visszaépíteni, ám hamar kiderült számukra, hogy ez lehetetlen.⁹³ A legszembetűnőbb ezek közül a nádtető felváltása volt, amit annak tűzveszélyessége, rövidebb szavatossági ideje miatt végül cseréppel helyettesítettek. Az épület egykor keleti irányba túlnyúló tetőzete kényelmi és funkcionális szempontból a nyugati oldalra került, egyfajta védett teraszt alakítva ki ezzel. Az eszközölt változtatásokkal együtt az épület megjelenésében – nyílászárók, vakolatdíszek, macskalépcső – a térségre jellemző építészeti elemeket viseli magán, illetve méreteiben is követi „elődjét”. (9. kép)

„A házak felújítását tehát a visszaalakítás, megmentés gesztusa uralja”⁹⁴ – olvashatjuk Bódi Jenő tollából, melyet esetünkben is megfigyelhetünk, az autentikus múlt megteremtését célzó, „visszarégiesítés” aktusában.

Az épület belső berendezése is nagyfokú tudatosságról tesz tanúbizonyságot. „Bejártuk az egész környéket, néztük a házakat, ami megtetszett be is kéredzkedtünk, láttunk több szép cserépkályhát is, mindenképpen szerettünk volna egyet, mert az volt a kedvencünk.”⁹⁵

A belülfűtős szemes kályhát⁹⁶ a konyhában állították fel,⁹⁷ amely helyiség egyben a családi élet központjául szolgáló nappali is. (10. kép) A kályhaépítés minden mozzanatát nagy érdeklődéssel figyelték, elkészülte után a nagy igyekezet miatt kezdetben akadtak gondok a kezelésével, de hamar beletanultak a „kályhával való bánásmódba”.⁹⁸

Lakóházuk megépítésekor – 15 éve – életvitelszerűen még a közeli Balatonfüreden éltek, kezdetben egy hónapot, két hónapot töltöttek ott, most pedig már öt éve folyamatosan állandó lakói hegybeli hajlékuknak. A városból történő „kiköltözés” nem telt el

⁹² M. I.

⁹³ A falusi turizmus, később a vidékre való „leköltözés” Káli-medencében tapasztalható példáján, a kezdeti kiköltözők, Somogyi Győző és társai hasonló indíttatása szembetűnő, legalábbis az épületek eredetiségükben való megtartásában. Lásd: Fejős - Szijártó 2002.

⁹⁴ Bódi 2002. 33.

⁹⁵ M. I.-né

⁹⁶ A jobb helykihasználás érdekében a kályha padkával épült (ahol túlnyomó részt kutyájuk tanyázik), alatta fatárolóval. Az alul-felül szögletes, zöldmázás szemeskályhát a térségre jellemző ritmikus pártázat díszíti.

⁹⁷ A kályhát egy környékbeli kályhásmeisterrel készítették.

⁹⁸ M. I.

konfliktusmentesen, hiszen a „lázado korban” lévő gyermekeik számára ez egyet jelentett a megszokott baráti környezetből történő „Isten háta mögé” kerüléssel, a megszokott életritmusukból történő kiszakadást azonban idővel megszokták, és megkedvelték hegyi otthonukat.

Épp ez a megszokott életritmusból történő kiszakadás lehetősége volt az a motivációs szempont, ami a szülőket az állandó itt lakásra ösztönözte. Nagy kikapcsolódásnak tartják azt, hogy munka után a természet nyugalma „menekülhetnek”. Az elektromos áramon kívül a civilizáció adta összes előnyt nélkülözik (amit ők úgy fognak fel, hogy megkötései alól szabadulnak), de alternatív módon minden szükséggel – ciszterna a víznek, mobil internet – ellátják magukat, amiben az épület teljes fűtését biztosító szemes kályhának, mint a ház „központjának” döntő szerepet tulajdonítanak.⁹⁹

A polgári lakás analógiájára¹⁰⁰ esetünkben a hagyományos kétszintes présház, (és a hozzá tartozó jelentéstartalmak) hasonló érzelmi többlettel bíró értelmezésével találkozunk, amiben, mint a ház központja, a szemes kályhának kitüntetett szerepe van, hiszen egyúttal, mint ennek az életformának szimbólumaként is felfoghatjuk.

A vidékre, faluba, szőlőhegyre történő kiköltözésben a „hagyományos” iránti vágyódást, az archaikushoz, a népihez, természeteshez, sőt, önellátó-függetlenhez való visszatérés igényét fedezhetjük fel.¹⁰¹

A turizmusipar kiszolgálói

A turizmus jelenségének szőlőhegyi megjelenése kapcsán a Balaton-felvidék társadalmának jellemzőire kell elsősorban rávilágítanunk: bizonyos bezárkózó térségekkel¹⁰² szemben a balatoni társadalmat, legalábbis gazdasági tevékenységét tekintve, nyitottnak, extrovertáltnak tekinthetjük.

⁹⁹ A kályhának egy másik funkcióját is megemlítették, miszerint annak tartós melegével tudják a szőlőoltványokat „kimelegíteni”.

¹⁰⁰ Kapitány-Kapitány 2008. 337.

¹⁰¹ Hasonló „igényekről” Mód László is beszámol a Kisújbányán letelepülő családok motivációi kapcsán. Mód 2007. 125.

¹⁰² Benedek H. János világít rá – az erdélyi Kisbacon kapcsán – tanulmányában arra, hogy a vendégfogadás áruba bocsájtása nem számít minden Kárpát-medencei közösségben evidensnek. Benedek H. 1998. 108.

Talán nem tévedünk nagyot, ha Filep Antal a Sukoró vidék népének jellemző tulajdonságát, miszerint a szőlőtermesztés során egyfajta kulturális nyitottságuk alakult ki, a Balaton-felvidéki lakosság esetében is helytállónak tekintjük.¹⁰³

A Balaton-parti lakosság újírtásra való hajlama kihasználja a turizmusban lévő lehetőségeket, melyekre a balatonakali szőlőhegyek hasznosítása kapcsán is találunk példákat.

„Szőlőhegyi zimmer frei”

A Balaton-parti lakosság megélhetési stratégiáira a több lábbon állás a jellemző, melynek gyakran fontos eleme a nyári időszakban történő szobakiadás.

Alkalmanként ez nem csak a településen lévő épületre vonatkozik, hanem a tulajdonosok tevékenységüket kiterjesztették a szőlőhegyi préházakra is.¹⁰⁴

Esetünkben az egykor iszlinges,¹⁰⁵ préház + pince beosztású épületet, melynek préház részében eredetileg *tüzelőfülke* – benne a katlannal – adta a meleget, alakították át.

Az épületet a változó igényeknek¹⁰⁶ – a „zimmer frei”-es korszak¹⁰⁷ külföldi vendégei számára egzotikumnak számító „hegyen történő alvás” miatt – megfelelően kétszintesre bővítették, s tetőtéri szobával látták el, így az építmény jelenleg „alpesi típusú” hatást kelt.¹⁰⁸

Az ebben az esetben nem füstcsatornás, hanem kéménnyel ellátott tüzelőfülkét, melyet interjúalanyom¹⁰⁹ egyszerűen csak (nyilván a külső falon jelentkező formai hasonlóság miatt) *kemencének* nevezett, jelenleg nem használják, a bemélyedést a préház felől eltakarták,¹¹⁰ hogy „*rajta keresztül ne járjon be a hideg*”¹¹¹ ezáltal mintegy racionalizálták a préházat. (11. kép) Az adott típust, mint a múlt már nem kívánatos lenyomata, eltüntetik a szem elől, hiszen a préház eredeti szőlőműveléshez kapcsolatos funkcióját már nem kell, hogy ellássa, az időszakosan, nyáron használt épületben nincs szükség tüzelőberendezésre.

¹⁰³ Filep 2002. 182.

¹⁰⁴ Szarvas Zsuzsa alsópáhoki esettanulmánya során találkozott hasonló gyakorlattal. Szarvas 2007. 197. 212.

¹⁰⁵ Dörgicse környékén hívják így az oldalfalak préház előtti meghosszabbításából keletkező nyitott padlású előteret, melyet időszakosan istállóként használnak. Vajkai 1966. 181.

¹⁰⁶ A család szőlőműveléssel már nem foglalkozik.

¹⁰⁷ Aranykorát az 1980-as, ’90-es években élte.

¹⁰⁸ A városi vendég szőlőhegyen történő megvendégelésének hasonló okairól ír avasi példáján Tóth Erika. Tóth 1998. 121.

¹⁰⁹ N. L.-né

¹¹⁰ Így én sem láthattam, azt, hogy katlanos, a tulajdonos hölgy közléséből tudom.

¹¹¹ N. L.-né

Véleményem szerint ebben közrejátszik az is, hogy a tüzelőfülke nem bír olyan esztétikai élménnyel (mint mondjuk egy szemes kályha), ami miatt plusz jelentéstartalommal tudnák felruházni, s az „egzotikum” részévé tenni.

Borozó a szőlőhegyen

A következőkben egy *takaréktűzhelyes* préház bemutatásával a szőlőhegy nyújtotta lehetőségek sokoldalú kihasználhatóságának egy következő aspektusát, a vendéglátást kívánom illusztrálni.

A tárgyalt préház a *Les-hegyen* a szemes kályhás Kovács pince telekszomszédságában áll.

A kétszintes préházépület kisebb változtatásokkal eredeti formájában megmaradt. Ennek az eredeti berendezésnek számunkra legfontosabb eleme a boltozatos szobában lévő *falazott* vagy másként *csikótűzhelynek* nevezett egyszerű *takaréktűzhely*. A falazott takaréktűzhelyek alaptípusának megfelelően tüzelőnk egy alacsonyabb főző, illetve egy magasabb sütőrészből áll.¹¹² A főzőrész testébe az egykor a takaréktűzhely helyén álló kiselejtezett szemes kályha néhány csempéjét építették bele, ezzel díszítve a fehérre meszelt tüzelőt. A cserépkályhák ilyenforma másodlagos felhasználása az egész cserépkályhás területen jellemző volt, sőt voltak olyan sparheltek, melyek teljes egészében kályhaszemekből épültek.¹¹³

A pince a helyi kisbirtokos Kiss család tulajdona volt, ám annak egy kevésbé tehető ágáé. A préház jelenlegi tulajdonosai az ő leszármazottai.

A tulajdonos házaspár, borozóként az 1980-es években kezdte el működtetni a préházat,¹¹⁴ ami a Balatont akkor még nagy számban látogató német turisták körében hamarosa nagy népszerűsége tett szert.¹¹⁵

A tulajdonosok felismerték,¹¹⁶ hogy a népi jelleg – a semmi egzotikust nem adó szocialista típusú búfékkal, bisztrókkal ellentétben – kihangsúlyozása és megőrzése mennyire vonzó a külföldi turisták körében, így a paraszti kultúra legkülönbébb területéről származó

¹¹² Sabján 2002. 33.

¹¹³ Sabján 2002. 39-44. Vajkai 1958. 42., 1966. 187.

¹¹⁴ Vajkai Aurél Felsőörs kapcsán számol be arról, hogy a gazda préházát borozóvá alakította át, remélve, hogy a közeli fürdőhely vendégei felkeresik borfogyasztás céljából. Vajkai 1938. 23.

¹¹⁵ A borozó gyakorlatilag a közeli – Balatonakali és Balatonudvari között lévő – nyaralótelep, Fővenyes táboraiiba, kempingjeibe érkező külföldi turisták kiszolgálására rendezkedett be.

¹¹⁶ Ezzel rokonítható „felismerésről” Valent Edit tesz említést a Pusztamérgesen vizsgált falusi turizmus jelensége kapcsán. Valent 2003. 71-72.

alkotásokkal rendezték be, illetve díszítették a présház minden helyiségét. Ez meglehetősen sűrű és néha nehezen értelmezhető tárgygyűjteményt eredményezett.(12. kép)

Az új kontextusba került tárgyak egyfajta paraszti miliót hivatottak reprezentálni.¹¹⁷

A sparheltet is – funkcióját háttérbe szorítva – beemelték a népi környezet reprezentálásáért felelős tárgyak közé.

Az „ungarische folklornak” is nevezhető, erősen sztereotipizált jelenséget természetesen a bor – melyet kis mennyiségben ők készítenek – kitüntetett szerepe mellett egyéb specialitásokkal is fűszerezték, hamis illúziókkal¹¹⁸ ellátva ezáltal az autentikus népies élményekre vágyó vendégeket. A zsíros kenyér pirospaprikával, a hegyen is bőven termő mandula pirítva, sózva, mellé a magyar nótát játszó harmonikás a legtöbb külföldi vendég körében elsőprő sikert ért el és ér el napjainkban is.

A megváltozott funkciójú, de eredeti formájában fennmaradt présházra nem csak, mint egy üzleti vállalkozásra tekint idősödő hölgy tulajdonosa, hanem a megnyugvást nyújtó népi jellege miatt érzelmileg is kötődik hozzá, a saját erőből történt berendezés pedig értéktöbbletet jelent a számára.¹¹⁹

Kiemelendő, hogy gyakorlatilag minden szőlőhegynek megvan a maga borkimérése, kisebb-nagyobb vendéglátó egysége. Csakúgy, mint minden itt taglalt jelenség, ez sem egyedi akali sajátosság, hanem a Balaton-felvidéki szőlőhegyekre jellemző tendenciák egyik alkotórésze.

Nyaralók a szőlőhegyen

Pusztuló értékeink nyomában

Egyik terepbejárásom alkalmával Balatonakali présházai közt mintegy „zászlóshajóként” jellemezhető *kétszintes pincék* egyikét kerestem fel.¹²⁰ A présház elé kiszórt, már távolról

¹¹⁷ Lásd még: Mód 2007. 111.

¹¹⁸ Schleicher 2011. 107.

¹¹⁹ Saját elmondása szerint gyermekeivel megígértette, hogy nem adják el soha a pincét. Sz. J.- né

¹²⁰ A présház eredeti tulajdonosa az akali nagygazda Kiss család volt, legutolsóként Kiss Ernő tartotta itt a borát. Később tőlük vásárolta meg a pincét jeles írónk, Illyés Gyula, kinek leszármazottaié jelenleg is a présház.

zöldellő kupac rögtön szemet szűrt, s kezdetben úgy gondoltam, hogy az épület szobájából való, egykori *táblás kályha* maradványaira leltem.¹²¹(13. kép)

A 18. század végén épült kétszintes préház felső szintjének beosztása: padlásolt szoba, konyhaként is funkcionáló préház, kamra, alsó szintjén pedig a dongaboltozatos pince található.

Az épület Balatonra néző macskalépcsős homlokzata a préház szintvonalakra történő merőleges építése miatt előlnézetből emeletes hatást kelt, így városi épületre hasonlít, míg oldalról tekintve egyszerűbb nádfedeles parasztház benyomását kelti.¹²² A copf vakolatdíszek, mint a *lunetta*, *füzérek*, *virágminták* teszik változatossá a préház monumentális homlokzatát.(14. kép)

A kályhának egyetlen megmaradt táblája sem volt ép, a zöld máz a fagyás, eső, és tűz nap miatt több helyen lepergett a töredékekről. A megtalált darabok – tábla, kupola, és párkány részletek – alapján a kályha egykori formáját meglehetősen nehézkes lett volna rekonstruálni, ám szerencsés véletlennek köszönhetően Entz Géza művészettörténész egyik tanulmányában,¹²³ melyet az alsóörsi gótikus házról jegyez, épp egy Akaliban lévő préházat említ a középkori alaprajzi forma ma is létező párhuzamaként,¹²⁴ így annak táblás kályhájáról közölt fényképe¹²⁵ lehetővé teszi, hogy az ép kályhát is szemügyre vegyük.(15. kép)

Magyarországon a táblás kályhák története a 17. századi úri használatig nyúlik vissza, majd a 18. században terjednek el az egyszerű változataik, a parasztság körében is.¹²⁶

Mint minden kályhatípusnál, a táblás kályháknál¹²⁷ is a zöld szín használata az elsődleges, de tudunk például fehér színű változatokról is.¹²⁸

Az imént említett fotó alapján megállapíthatjuk, hogy egykori kályhánk a táblás kályhák *középpárkányos* típusa közé tartozott.¹²⁹ Ez azt jelenti, hogy a fehérre meszelt, minden bizonnyal téglá felépítményre rakott kályha alul két sor, kötésbe rakott táblával indul (ez a

¹²¹ A „felfedezés” vegyes érzelmeket váltott ki belőlem, hiszen egyrészt örültem, hogy sikerült egy ilyen „kultúrtörténeti emlékre” bukkannom, másrészt a kályha elpusztulása váltott ki belőlem negatív érzéseket. Hogy a még megmaradt darabokat mentsem az időjárás viszontagságaitól, illetve alaposan tanulmányozni lehessen, hazaszállítottam őket.

¹²² Vajkai 1958. 19.

¹²³ Entz 1956.

¹²⁴ Entz tanulmányában rávilágít arra, hogy az ún. *kétszintes* préházak egy több évszázados épülettípus továbbéléséről tanúskodnak. Entz 1956. 131.

¹²⁵ A fényképfelvételt Vargha László készítette.

¹²⁶ Sabján 2008. 72-73.

¹²⁷ Sabján Tibor a *táblás kályháknak* három típusát különbözteti meg, melyek közül most csak a *középpárkányos* formával foglalkozunk.

¹²⁸ Sabján 2008. 125-140.

¹²⁹ Jankó János ezt a kályhatípust *laposnak* hívja, melyet vélhetően a helyi szóhasználatból vett át. Jankó 2010. 210.

tulajdonképpen tüztér), majd következik a kályha nevét adó középpárkány – ami a kályha testét gyakorlatilag két egyenlő részre osztja – e fölött pedig ugyancsak két sor, kötésbe rakott tábla díszleg. Ezt felülről egy a középpárkánnyal megegyező ún. *felső párkány* fogja össze. Mint ahogyan a táblás kályhánál általában, itt is szögletes *kupola*, illetve annak tetején *kályhagomb* zárja le a tüzelőberendezést.

A kályha tábláinak domborműves díszei egy nyolcszög alakú mélyített tükörben vannak.¹³⁰

A kályha domborművei csillagokat, a földből kinövő virágot, a saroktáblák pedig virágfüzért ábrázolnak.

A kályha helyét a szobában a füstelvezetés és a konyhai tüzelőberendezés határozza meg, ami esetünkben a *füstfogóval* ellátott *szabadkémény*¹³¹ és az alatta lévő kezdetleges *takaréktűzhely*, illetve *katlan*. Így a kályha, a szoba konyhával érintkező falára került, hiszen azt a konyhából fűtötték.

Ez a fajta tüzelőalkalmatosság főként a hordók és egyéb szőlőfeldolgozó eszközök tisztítására használt víz melegítésére (a helyiség prэшáz funkciója), illetve a huzamosabb szőlőbeli tartózkodás, szüret, stb. esetén főzésre alkalmas tüzelőberendezés (a helyiség konyha funkciója).(16. kép)

A tüzelő felépítménye – padkája – téglá, benne egy mélyedés – *katlan*¹³² – található a víz forralására, illetve a tűzhely tetején vaslap, a főzés céljából. A padka aljában a tűzifa elhelyezésére alakítottak ki kisebb tárolót. Érdekes módon a prэшázak konyhai tüzelőberendezéseinek divatja nem változott akkorát, mint a szobai tűzhelyeké, azaz míg kályhakkal szinte egyáltalán nem találkozunk, úgy jóval több katlanos-főzőre akadhatunk a prэшázak *szabadkéményei* alatt.

Szabadkéményes házzal még a faluban is találkozhatunk, a szőlőhegyen pedig szép számmal megfigyelhetjük őket. A négyszögletes füstfogót alulról két hatalmas, egyik végükön összezsapolt, másik végükön a falba épített tölgyfagerenda tartja. Maga a szabadkémény ezekre a kiváltó gerendákra felfelé szűkülően téglából épült, mint ahogy Vajkai Aurél egy lovasi példán is leírja.¹³³

Mikor a múltat, illetve annak egyes szeleteit próbáljuk rekonstruálni, könnyen hibába eshetünk, ha információink hitelességét nem ellenőrizzük, legalább két forrásból merítve

¹³⁰ Ennek erdélyi párhuzamairól Szőcsné Gazda Enikő tanulmányában olvashatunk. Szőcsné Gazda 2010. 43.

¹³¹ A Kovács féle prэшázzal ellentétben ez a forma már a klasszikusnak nevezhető, sarokba épített szabadkéményes tüzelőrendszert reprezentálja.

¹³² Eötvös Károly csobánci pincelátogatása kapcsán beszél a prэшáz *katlanos* tüzelőjéről. Eötvös 1982. 71.

¹³³ Vajkai 1966. 191.

azokat. Ha nem így cselekszünk, az értelmezés országútján hamar vakvágányra kerülhetünk, ami esetemben is előfordult volna, ha a fejezet elején említett kályha maradványok mibenlétének nem járok alaposabban utána.

Tudva, hogy az épület neves írónk, költőnk, Illyés Gyula tulajdona volt, felkerestem a vele jó kapcsolatot ápolt egykori körzeti orvos Józsa Tivadart (írói nevén Bodosi Györgyöt), akiről köztudomású, hogy lelkes néprajzi gyűjtő, s a tájegység jó ismerője.

Talán röviden érdemes felvillantani, hogy az Illyés köré csoportosuló szűk értelmiség – ide értve Józsat is –, a Balaton-felvidéket járva amatőr néprajzi gyűjtéseket folytatott – esetenként Vajkai Aurélt is köreikben tisztelve – annak településein és szőlőhegyein, abban az időszakban, mikor a hagyományos népi kultúra gyors változása (megszűnése) zajlott a szőlőhegyeken.¹³⁴

Ezeknek a gyűjtő utaknak az egyikén az ún. *Gyarmathy* féle présházból kidobott táblás kályha maradványait gyűjtötték össze, – hogy egyrészt megmentsék, másrészt esetleg felhasználják azt –¹³⁵ melyet romjaiban megtaláltam. (17. kép)

A leromlott állapotú présház jelenlegi tulajdonosai a műemlék épületet időszakosan, mint nyaraló használják. Nyáron a présház tövében sátraznak, szalonnát sütnék, ám arra, hogy az épületet hagyományos rendeltetése szerint használják¹³⁶ sem motivációjuk, sem anyagi lehetőségük nincs, amellet, hogy távolról járnak a *Les-hegyre*, így kevesebb időt is tudnak itt eltölteni.

Az épület elé kidobott cserépkályha úgy gondolom, jól szimbolizálja azt, hogy a tulajdonosok nem az épület hagyományos formájához és funkciójához kötődnek, hanem, mint a családi nyaralások színhelyéhez, amely képbe az épület számukra használhatatlan eszközei, – ellentétben az azokat összegyűjtőkkel –, tárgyai, nem tartoznak bele.

„Második otthon” a hegytetőn

Vizsgált épületünk, amely már messziről uralja a tájat, a *Fenye-hegyen*, annak legfelső beépítésre alkalmas pontján, közvetlenül az erdő alatt található.

¹³⁴ „Barangolásaink színterét később áthelyeztük a szomszéd falvakba, majd a környékbeli szőlőhegyek pincéibe.” Bodosi 1990. 68.

¹³⁵ A présház szobájában, – mint később kiderült – Illyésék felépítettek egy szemes kályhát, melyet a szintén a szőlőhegyeken talált darabokból állítottak össze. Józsa Tivadar szíves közlése.

¹³⁶ Az épülethez tartozó majd egyhektárnyi területen szőlőművelést nem folytatnak.

A tulajdonos házaspár hölgy tagja építész, ő maga tervezte a házat, férje nyugdíjas osztrák állampolgár.

Az 1998-ban történt telekkiválasztást követően – melyen előtte épület nem állt – 2000-ben már állt az alapincézett, kétszintes, 200 négyzetméteres, népi ihletésű, parasztbarokk oromzat kiképezésű nyaralóépület. Hiszen „*kezdetben azt terveztük, hogy nyaranta hétvégekre jövünk majd le, akkor még nem gondoltunk az állandó lakásra.*”¹³⁷ (18. kép)

Motivációik arra nézve, hogy a szőlőhegyen építsenek maguknak nyaralóépületet, mindenekelőtt annak nyugodtsága, elzártsága, illetve a kiváló panoráma voltak, látható tehát, hogy semmiféle gazdasági megfontolás – szőlőművelés – nem játszott szerepet abban, hogy a *Fenye-hegy* legkiválóbb adottságú részén vásároljanak maguknak telket.

A nyaraló fűtési módjait nagyfokú racionalizáltság, illetve a korszerű módszerek alkalmazása jellemzi. A tágas nappaliban, részben, mint hangulati elem, de mint rendszeresen igénybe vett fűtőalkalmatosság, található egy fém kályha. (19. kép) A fatüzeléses kazánoknál jóval hatékonyabban működő faelgázosító berendezés pedig az épület radiátorait melegíti.

A napkollektorok felszerelését az dette indokoltá, hogy mikor téli időszakban huzamosabb ideig távol maradnak a hegytől, a belőle nyert energia akkor is biztosítson egyfajta temperálást az épület fűtési rendszere számára.

Az épülethez való érzelmi kötődésről sokat elárul az, hogy az ünnepeket rendszerint itt tölti a család. „*Én már félig Akalinak tartom magam, félig már itt van a szívem.*”¹³⁸ Ez a fajta életmódminta közel áll ahhoz, amit a skandináv turizmusantropológiai kutatások a *second home*, azaz *második otthonok* kifejezéssel jellemeznek.¹³⁹

A szőlőhegyet is magukénak érzik, annak problémái, hiányosságai, lehetséges fejlesztési lehetőségei (kilátó, pihenőhely kiépítése) foglalkoztatják őket. A szőlőhegy jövőjéről azonképp vélekednek, hogy az a folyamat, ami körülbelül 15 évvel ezelőtt kezdődött, – tehát tehetős, főként külföldi tulajdonosok érkezése – folytatódni fog, s reményeik szerint minél több új épület fog a hegyben épülni, hozzájárulva ezzel annak ápoltságához, rendezettségéhez.

Amellett, hogy mind maguktól elvárták, mind másoktól elvárják, hogy olyan épületeket építsenek, melyek illeszkednek környezetükbe – ennek lehet kifejeződése, s egyúttal Magyarország iránti érzelmeik reprezentálása¹⁴⁰ a barokkos ívű homlokzat –, így

¹³⁷ B. I.

¹³⁸ B. I.

¹³⁹ Wahlström 2008. 238-247.

¹⁴⁰ Szarvas 2007. 219.

egyúttal a szőlőhegy fokozatos beépülésével járó, a szőlőhegy egészének képét, struktúráját átformáló építkezéseket – a hagyományoshoz képest eltúlzott formákat és méreteket – helyeslik.

A szőlőművelés gyakorlata és igénye esetükben nem jelentkezik, így a hagyományos tájhasználat helyett – az általuk „igazán szépnek” tartott, a „nekik megfelelő” – örökzöldekkel teleültetett, gondosan bekerített díszkertet hoztak létre.

„A háznak a tájba való harmonikus beilleszkedése a gazdálkodás rendjének átalakulásával, a szőlő jelentőségének hanyatlásával megbomlott”¹⁴¹ – írja Vajkai a szőlőhegyi települések kapcsán, ami napjaink folyamataiban éri el tetőpontját.

A szőlőhegy, mint elzárt terület vált vonzóvá a házaspár számára, ám érdekes mód épp az ő általuk is közvetített városi eredetű eszmék mentén alakul át a szőlőhegyi kultúrtáj, ami lassan annak „elzártságát” is megszünteti.

Összegzés

A szőlőhegyeken¹⁴² tulajdonnal rendelkező, ott gazdálkodó, a kultúrtájat munkájával alakító szőlőhegyi közösség a történelem folyamán sohasem volt homogén, egynemű massa, sem lakóhelye, sem társadalmi jogállása, de több esetben nemzetisége, felekezete szerint sem.

Ha jobban belegondolunk, az imént leírtak ma is megállják a helyüket, hiszen az akali, budapesti, debreceni, füredi, stb. tulajdonosok se nem laknak egy helyen, se nem járnak egy templomba, vannak köztük tehetősebbek és kevésbé tehetősek, s ennek megfelelően – amint remélhetőleg a dolgozatból kiderült – napjainkban a szőlőhegyi táj hasznosításáról szőtt elképzeléseik is teljesen eltérőek.¹⁴³

A szőlőhegyi táj és az azon található javak felhasználásának lehetőségei a gyakorlat szerint láthatóan – szinte – korlátlanok.

¹⁴¹ Vajkai 1948. 55.

¹⁴² „Egy, vagy több helység szőlőbirtokosainak közös érdekvédelem alatt álló tulajdona.” Kecskés 1982. 89-91.

¹⁴³ E dolgozat keretében nem vizsgáltam, hogy a különféle motivációjú, értékrendű szőlőhegyi tulajdonosok egymással milyen kapcsolatban állnak, egyáltalán mit gondolnak a másikról? Bízom benne, hogy a dolgozat folytatásaként ennek elvégzésére a jövőben lehetőségem nyílik.

Napjainkban a két hegy szőlővel beültethető lehetséges területeinek nagyjából 20 %-án folytatnak gazdálkodást,¹⁴⁴ Laposa József megállapítása szerint pedig nagyjából kilencszer annyi épület található a két akali szőlőhegyen, mint amennyit a terület adottságai optimálisan (hagyományosan) megengednének.¹⁴⁵

A balatoni térhasználat egyik fontos eleme a szőlőhegyek birtokbavétele, melyben a nyaralókultúrának egyre fontosabb szerep jut.¹⁴⁶ A *Fenye* és *Les-hegyen* az egyre növekvő urbanizációs hatások a szőlőültetvények folyamatos csökkenését eredményezik, a területek kezdik elveszteni hagyományosnak tájkarakterüket.

Az egyes szőlőhegyi tulajdonosok a megőrzésre méltó múlt (épített örökség) rekonstrukciója révén alakítják ki, elképzeléseiknek megfelelően lakókörnyezetüket.¹⁴⁷

A szőlőhegyen lévő új formák és funkciók a régivel párhuzamosan, együtt jelentkeznek, ezáltal kialakítva a „*különidejűség egyidejűségét*”. Az úszómedencés, jakuzzis villák szorításában megbúvó százéves pincék gyakran megváltozott funkciójukkal, vagy épp kiüresedett formáikkal is, mintegy a „*tegnap tere*” jelennek meg a szőlőhegy struktúrájában.¹⁴⁸

Érdekes, hogy a turisták számára kialakított kultúra kapcsán mind a népi jelleg kihangsúlyozása, mind háttérbe szorítása megragadható stratégiaként jelenik meg a szőlőhegy hasznosításának lehetőségei során.

A szőlőhegy népi műveltségének egyik legjelentősebb emléke kétségtelenül az épen fennmaradt *szemes kályha*, melyet megváltozott funkciója, eredeti szerepének elvesztése révén egyfajta *survival* jelenséggé is értelmezhetünk.

A szőlőhegy *revival* jelenséggel is bír a tüzelőberendezések kontextusában, ami a gyakorlatilag „kihalt” típus „újrafelfedezéséből” és annak – eredeti – funkcióba történő visszahelyezéséből tevődik össze.

¹⁴⁴ Nagy Imre akali szőlész-borász szíves közlése.

¹⁴⁵ Laposa 1988. 38-39.

¹⁴⁶ Schleicher 2011. 106.

¹⁴⁷ Bódi 2002. 32-33.

¹⁴⁸ Kaschuba 2004. 152.

Felhasznált irodalom

BARABÁS Jenő – GILYÉN Nándor

2004 *Magyar népi építészet*. Budapest, Mezőgazda

BENEDEK H. János

1998 Turizmus és helyi társadalom. A faluturizmus esélyei a Székelyföldön egy konkrét példa tükrében. In: Fejős Zoltán (szerk.) *A turizmus, mint kulturális rendszer*. Budapest, Néprajzi Múzeum 103-110.

BÓDI Jenő

2002 Kövek és képzetek. Az építészet szimbolikus funkciói a Káli-medencében. In: Fejős Zoltán – Szijártó Zsolt (szerk.) *Egy tér alakváltozásai. Esettanulmányok a Káli – medencéről*. Budapest, Néprajzi Múzeum 22-39.

BODOSI György

1990 *Illyés Gyula Tihanyban*. Pécs, Baranya Megyei Könyvtár

.CSOMA Zsigmond

1983 Somlói borpincék a XVIII-XX. században. *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 16. 343-356.

1985 A filoxéra hatása a Káli-medencében. *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 17. 733-757.

DÁM László

1992 *Építkezés. Néprajz egyetemi hallgatóknak*. Debrecen

ÉGETŐ Melinda

1994 Szőlőhegyi települések kialakulása a Dunántúlon a 18-19. században. In: Kisbán Eszter (szerk.) *Parasztkultúra, populáris kultúra és a központi irányítás*. Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet 35-42.

ENTZ Géza

1956 *Gótikus udvarház Alsóörsön*. Különnyomat a Művészettörténeti Értesítő 1956. évi 2–3. számából 125–132.

EÖTVÖS Károly

1982 *Balatoni Utazás*. Budapest, Magvető Kiadó

FEJŐS Zoltán – SZIJÁRTÓ Zsolt (szerk.)

2002 *Egy tér alakváltozásai. Esettanulmányok a Káli – medencéről*. Néprajzi Múzeum, Budapest

FILEP Antal

1980 *Kályha* In: Ortutay Gyula (szerk.) Néprajzi Lexikon III. kötet. Budapest, Akadémiai Kiadó 6-9.

2002 Szőlőhegyi településtörténet. In: Benyák Zoltán – Benyák Ferenc (szerk.) *Borok és korok. Bepillantás a bor kultúrtörténetébe*. Budapest, Hermész Kör 169-182.

H. CSUKÁS Györgyi

1984 A Bakony és a Balaton-felvidék népi építésze. A Szabadtéri Néprajzi Múzeum Közép-Dunántúli tájegysége. *Ház és Ember* 2. Szentendre 21-61

ILLYÉS Gyula

1982 *Kháron ladikján*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó

JANKÓ János

2010 *A Balaton – melléki lakosság néprajza*. Budapest, Históriaantik Kiadó

KAPITÁNY Ágnes – KAPITÁNY Gábor

2008 Résztvevő megfigyelés a saját társadalomban – korszakok szimbolikája. In: Kézdi Nagy Géza (szerk.): *A magyar kulturális antropológia története*. Budapest, Nyitott Könyvműhely 369-410.

KASCHUBA, Wolfgang

2004 *Bevezetés az európai etnológiába*. Budapest, Csokonai Kiadó

KECSKÉS Péter

1982 Szőlőhegy. In: Ortutay Gyula (szerk.) *Magyar Néprajzi Lexikon* V. kötet. Budapest, Akadémiai Kiadó 89-91.

KÓS Károly

1972 Népi kandallók és kályhacsempék az erdélyi magyarság körében. In: Uő *Népélet és néphagyomány*. Bukarest, Kriterion 134–190.

KOVÁCS Katalin

1985 A dunántúli szőlőhegyek betelepülése Zalaszentőpoldás példája alapján. *Ethnographia* XCVI. évf. 329-336.

KREDICS László – LICHTNECKERT András (szerk.)

1995 *Balatonalmádi és Vörösbánya története*. Balatonalmádi.

LAPOSA József

1988 *Szőlőhegyek a Balaton – felvidéken*. Budapest, Mezőgazda Kiadó

LICHTNECKERT András

2008 *A balatonfüredi szőlőhegy és szőlőhegyi önkormányzat története*. Balatonfüred, Balatonfüred Városért Közalapítvány

2010 *A balatonfüred-csopakai borvidék története a kezdetektől napjainkig*. Balatonfüred, Balatonfüred Városért Közalapítvány

MÓD László

2007 „Kiháló faluból–üdülőfalú”. Gazdasági-társadalmi változások egy dél–dunántúli kistérségben (1970–2005). In: Szarvas Zsuzsa (szer.): *Migráció és turizmus*. Budapest, L'Harmattan Kiadó. 111–142.

NÉMA Sándor

1994 Adalékok a Győr megyei szőlőhegyi (hegybeli) települések kialakulásához z 1700-as évektől 1828-ig. Győr, *Xántus János Múzeum és a Győr-Moson-Sopron Megyei Múzeumok Igazgatósága*. 126-138.

PÁKAY Zsolt – SÁGI Károly

1971 A szőlőművelés hatása a Balatonkörnyék népének életére és településére. *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 10. 95-114.

RÁCZ János

2006 *Füredi terménykiállítások és boriünnepek*. Balatonfüred, Balatonfüred Városért Közalapítvány

RAINER Pál

1997 Veszprém megye Árpád-kori és késő középkori falusi lakóházai. In: Cseri Miklós – S. Lackovits Emőke (szerk.) *A Balaton-felvidék népi építésze*. Szentendre – Veszprém 93-110.

SABJÁN Tibor

1997 Történeti és régészeti adatok a Balaton-felvidéki tüzelőberendezések kialakulásához. In: Cseri Miklós – S. Lackovits Emőke (szerk.) *A Balaton-felvidék népi építésze*. Szentendre – Veszprém 125-140.

2002 *A takaréktűzhely*. Budapest, Terc

2008 *Népi cserépkályhák*. Budapest, Terc

SCHILDMAYER Ferenc

1997 *Balaton – felvidéki falusi és szőlőhegyi épületek hasznosításának változása*. In Cseri Miklós – S. Lackovits Emőke (szerk.) *A Balaton – felvidék népi építésze*. Szentendre – Veszprém 311–318.

SCHLEICHER Vera

- 1998 Turizmus és regionalizmus. In: Fejős Zoltán (szerk.) *A turizmus, mint kulturális rendszer*. Budapest, Néprajzi Múzeum 203-213.
- 2011 Helyek és színek – A Balaton-parti települések identitáskeresése a turizmus szolgálatában In: Fejős Zoltán (szerk.) *Színre vitt helyek – Tanulmányok*. Budapest, Néprajzi Múzeum 100-111.

SZARVAS Zsuzsa

- 2007 Útkeresés a magyar vidéken 1990-2005. Alsópáhok példája In: Uő (szerk.) *Migráció és turizmus*. Budapest, L'Harmattan Kiadó. 193-230.

SZŐCSNÉ Gazda Enikő

- 2010 *Erdélyi kályhák és kályhacsempék*. Budapest, Terc

TÓTH Erika

- 1998 Idegenek egy avasi magyar faluban. In: Fejős Zoltán (szerk.) *A turizmus, mint kulturális rendszer*. Budapest, Néprajzi Múzeum 120-124.

VAJKAI Aurél

- 1938 A paraszt-szőlőművelés és bortermelés Veszprém megye déli részében. *Néprajzi Értesítő XXX. évfolyam 1.* 15-48.
- 1948 Élet a csersegtomaji házban. *Ethnographia LIX. évfolyam* 54-72.
- 1956 Présházak és pincék a XVIII. századból a Balaton északi partján. *Ethnographia LXVII.* 57-90.
- 1958 *Balaton melléki présházak*. Budapest, Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata
- 1966 A Balaton északi partjának présházai. *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei.* 5. 181 – 233.

VALENT Edit

- 2003 In: Pusztai Bertalan (szerk.) *Megalkotott hagyományok és falusi turizmus. A pusztamérgezesi eset*. Szeged, SZTE Néprajzi Tanszék 67-72.

VISKI Károly

1926 *A Bakony-Balatonvidéki kőépítkezés.* Magyar Népművészet XII. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztálya

WAHLSTRÖM, Iina

2008 Second Homes and Summer Cottages in Finland. In Pirjo Korkiakangas – Tiina – Ritta Lappi – Heli Niskanen (ed.) *Touching Things. Ethnological aspects of modern material culture.* Helsinki, Finnish Literature Society 238–247.

Felhasznált források

Laczkó Dezső Múzeum Vajkai Hagyaték, Balatonakalira illetve a szőlőhegyekre vonatkozó iratanyagok, fotó – negatívok és pozitívok.

Szabadtéri Néprajzi Múzeum Magyar Népi Építészet Gyűjteményének M.N.É.GY. – Vargha László hagyaték – a Balatonakali szőlőhegyekre vonatkozó iratanyagai, fényképfelvételei.

Fényképmelléklet

1. A *Fenye* és a *Les*-hegyek a faluból nézve

2. ...Közelítve a különféle építményekkel telehintett *Fenye-hegy*hez.

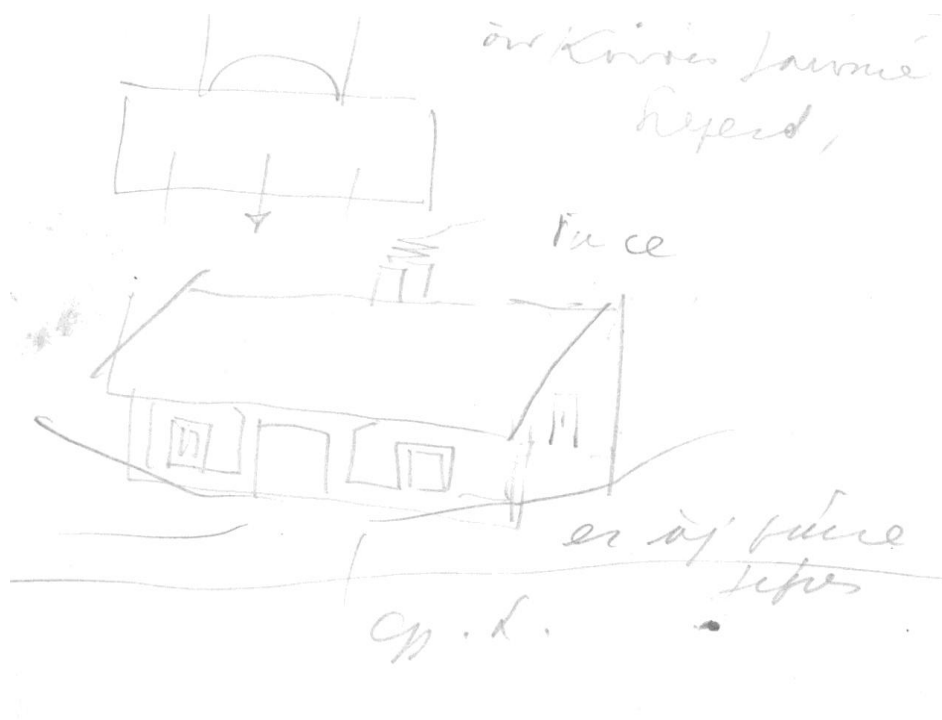
3. Tüzelőfülkés pincerom a Les-hegy északkeleti részén

4. Reneszánsz kályhacsempe töredék *Csobáncról*

5. A „T” alaprajzú pince, szobájában a szemes kályhával

6. A préház Vargha László ceruzarajzán. A-1766/31

7. A gerendában: 1885

8. Zöldszemes kályha

9. Müllerék *kétszintes* présház–lakóháza

10. Az újonnan rakott *szemes kályha* (és Frici)

11. A tüzelőfülke „kipúposodása” az egykori *iszlinges*, nyaralóépületen

12. A rakott *sparhelt*, benne kályhaszemekkel, illetve a gyűjtemény egy része

13. A *táblás kályha* maradványai

14. A tárgyalt *kétszintes* présház

15. Az ép kályha, Vargha László felvétele

16. A préház *füstfogós szabadkéménye*, alatta a konyhai *tűzelőberendezéssel*, Limbacher Gábor felvétele

17. A Gyarmathy présház, Vajkai Aurél felvétele. Laczkó Dezső Múzeum fotótára

18. A gondosan körbekerített, díszkerttel övezett villa, tetején a *napelemekkel*

19. Korszerű vaskályha a ház nappalijában